

Barbara Baraniak

PRACA PODSTAWOWĄ KATEGORIĄ PEDAGOGIKI PRACY I JEJ AKSJOLOGIZM

WORK AS A BASIC CATEGORY OF PEDAGOGY OF WORK AND ITS AXIOLOGY

Streszczenie

Podjęte w tym tekście rozważania dowodzą, że praca to nie tylko jedna z podstawowych kategorii pojęciowych pedagogiki pracy, ale również wartość istotna dla procesu edukacji, a przede wszystkim dla człowieka. Pracę człowiek postrzega jako wartość nie tylko samą w sobie, ale źródło innych wartości. Wyrażają je efekty pracy człowieka będące źródłem dobra dla innych.

Słowa kluczowe: praca, wartości, pedagogika pracy.

Abstract

The text shows that work is not only one of basic categories in pedagogy of work. It is also a significant value in education process, mainly for human. People see work as a value, which is a source of other values. It is expressed by humans' work effects- good for other people.

Key words: work, values, pedagogy of work.

Wprowadzenie

Rozważania nad pracą w kategoriach wartości rodzą potrzebę odwołania się do twórców i piewców wartości. Za takich uważa się filozofów starożytnych z Platonem na czele, któremu zawdzięczamy trzy wartości przenikające i nadające sens życiu człowieka. Za takie uznał prawdę, dobro i piękno, które nazwane zostały wartościami uniwersalnymi. Ich najwyższym wymiarem są ideały prawdy, dobra i piękna, nieosiągalne dla człowieka żyjącego na ziemi, dlatego są ideał, a model owego wychowania nazwano wychowaniem duchowym¹, które dopełnia się – obok wychowania umysłowego opisanego życiem, zachowaniem i prawdą, wychowaniem moralnym z podstawową kategorią wartości jaką jest dobro oraz wychowaniem estetycznym odniesionym do piękna jako podstawowej kategorii wartości, wyznaczając sens ludzkich dążeń.

¹ S.C. Hessen, *Podstawy pedagogiki*, Warszawa 1931; S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Lublin 1993, 1996.

W aspekcie uniwersalnych wartości i wychowania do nich spójrzmy na pracę, często opisywaną takimi wartościami, jak: sensowna, użyteczna, odpowiedzialna, potrzebna, dokładna, szanowana, dostosowana do możliwości człowieka, oszczędna, punktualna, rzetelna, sumienna, dobra, rozwijająca, dowartościowująca², umożliwiająca samorealizację³ i urzeczywistnianie się człowieka w procesie pracy, a także godną człowieka, potrzebą bycia podmiotem pracy i solidaryzującego się z bliźnimi⁴. Wartości te pracy nadają charakter humanistyczny, czyniąc ją „dobrem człowieka, dobrem jego człowieczeństwa [...], praca jest czynem, a jej doświadczanie jest kluczem do prawdy”⁵, co sprawia, że człowieka poprzez pracę „nie tylko przekształca przyrodę, dostosowuje ją do swoich potrzeb, ale także urzeczywistnia siebie jako człowieka, a także poniekąd staje się człowiekiem”⁶.

1. Rodowód, istota i struktury wartości

W ostatnich latach termin „wartości” należy do szczególnie modnych. Jego pojęcie wywodzi się od słów łacińskich *valor*, *valére* i oznacza „być silnym, zdrowym, potężnym, wartym, mającym znaczenie dla siebie i dla kogoś”⁷. Zacytowany zakres znaczeniowy odnosi się przede wszystkim do człowieka, który zawsze chce być silnym, zdrowym, potężnym, wartym, mającym znaczenie dla siebie, ale również dla kogoś. Poprzez te cechy człowiek chce się dowartościowywać, ponieważ mają one znaczenie zarówno dla danej osoby, jak i dla członków danej zbiorowości społecznej, w której on żyje, pracuje i działa. Powyższy dualizm interpretacyjny to wynik „pozytywnych emocji, skupiający na sobie pragnienie i dążenie człowieka”, który unaocznia co jest „ważne i istotne w życiu, godne pożądania, na zdobyciu czego jednostce najbardziej zależy oraz czego na co dzień poszukuje jako rzeczy cennej”⁸. Pogląd ten ilustruje sposób myślenia, działania, dążenia, któremu towarzyszą wartości nieujawnione wprost, a które cechują „mglistość, płynność i podatność na

² W. Furmanek, *Podstawy edukacji technicznej*, Rzeszów 2000, s. 172–173; tenże, *Zarys humanistycznej teorii pracy*, Warszawa 2006; por. Z. Wiatrowski, *Praca w zbiorach wartości pracujących, bezrobotnych i młodzieży szkolnej*, Włocławek 2004; tenże, *Podstawy pedagogiki pracy*, Bydgoszcz, Włocławek 2005.

³ T. Lewowicki, *Humanista i idee humanizmu spełnione w pedagogice pracy* [w:] *Pedagogika pracy w kontekście integracji europejskiej*, red. H. Bednarczyk, U. Jeruszka, Z. Wiatrowski, Warszawa 2003, s. 15.

⁴ J. Moskwa, *Prorok i polityk*, Warszawa 2003, s. 86.

⁵ Jan Paweł II, *Homilie. Wybór*, Warszawa 1999, 2005.

⁶ Jan Paweł II, *Laborem exercens*. Encyklika Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, wyd. II, Kraków 1981, 1996.

⁷ *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1994, s. 448.

⁸ J. Mariański, W. Zdunkiewicz, *Wprowadzenie do socjologii moralności*, Lublin 1991.

rozmaite interpretacje”⁹. Te grupy wartości, których doświadcza człowiek, często świadomie (umysłowo, zmysłowo) lub nieświadomie (intuicyjnie) mają charakter niewymierny, ponieważ to co dla jednego człowieka jest cenne, godne pożądania, stanowi wzór do naśladowania, dla innego nie posiada żadnej wartości. Ten rodzaj wartości dotyczy przekonań i przeżyć, myśli i pragnień człowieka¹⁰.

Inne rozumienie wartości odnosi się do rzeczy realnie istniejących, które mają swoją wartość jako przedmiot wyznaczony ceną, chęcią posiadania, modą i innymi walorami, przez co ma on znaczenie dla innych. Ów aspekt ilustruje wymierny charakter wartości i opisany jest cechami danej rzeczy, wartej posiadania przez człowieka. W tym wymiarze wartością jest to, co stanowi odpowiedź na potrzebę w sensie jej zaspokojenia. Wartość jest również cechą opisaną ceną przypisaną danemu zjawisku, rzeczy, na podstawie ich aprobaty, przeżycia¹¹. Powyższe dowodzenie prowadzi do tezy, że „wartości istnieją niezależnie od tych, którzy je poznają”, nie ujawniają się wprost, lecz manifestują się poprzez sposób myślenia i ekspresji, są niedookreślone, co wynika z ich złożonego charakteru¹². Są tym, co człowiek uznaje, zatem są czymś obiektywnym i subiektywnym, bytem realnym i psychicznym, pochodnym aktów świadomości, tzw. fenomenów¹³. Stawiają człowiekowi wymagania, wywołując przymus wewnętrzny, przez co człowiek działa na te rzeczy, które uznaje za dobre, prawdziwe, piękne, ponieważ „prawda doskonali intelekt, dobro rozwija wolę, a piękno kształtuje uczucia”¹⁴, dają radość człowiekowi, pozwalają lepiej i łatwiej znosić trudy życia. Dlatego wartości – poza tym, że mogą istnieć same w sobie – istnieją również w sytuacji aksjologicznej, a człowiek jako podmiot musi wytworzyć warunki do zaistnienia i ukazania przedmiotu i jego wartości – to trzecie rozumienie wartości. R. Ingarden¹⁵ określa je stosunkiem podmiotu do przedmiotu i rozumie jako wartości. Czwarte stanowisko prezentowane przez Platona wynosi wartości poza świat ludzki, nadając im „egzystencję wieczystą”, z którą oddziałują nasz świat¹⁶. Platon określa je wartościami uniwersalistycznymi, ideami, to jest wartościami, których pełnia jest nieosiągalna dla człowieka za jego życia i ważne jest przygotowanie człowieka na spotkanie z owymi ideałami, których człowiek może doświadczyć w „domu Pana”¹⁷. Zadanie wypełnia – zdaniem

⁹ K. Denek, *Wartości i cele edukacji szkolnej*, Poznań 1994, s. 15.

¹⁰ Por. T. Nowacki, *Postawy i wartości [w:] Edukacja nauczycieli wobec przemian szkoły*, red. E. Łaska, Rzeszów 2006, s. 179–181.

¹¹ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa moralnego*, Poznań 1993.

¹² K. Denek, *Wartości i cele edukacji szkolnej...*, s. 14–15.

¹³ T. Nowacki, *Postawy i wartości...*, s. 183.

¹⁴ J. Półturzycki, *Dydaktyka dla nauczycieli*, Warszawa 1996, s. 39.

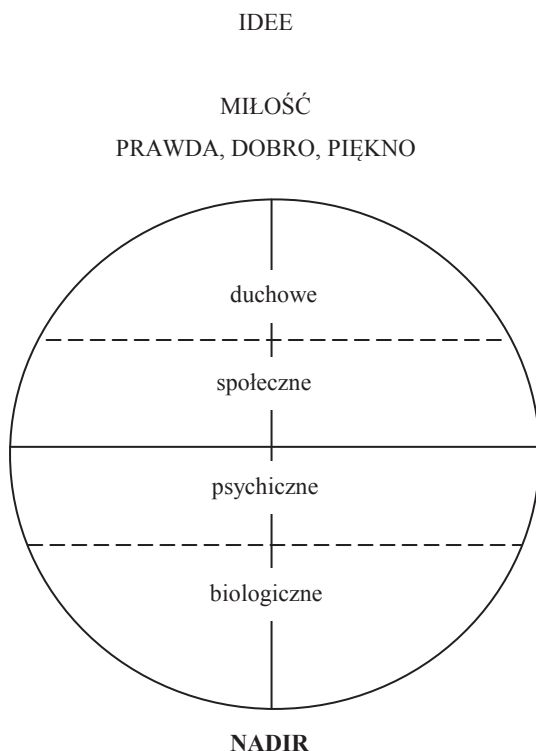
¹⁵ R. Ingarden, *Księżeczka o człowieku*, Kraków 1987.

¹⁶ T. Nowacki, *Postawy i wartości...*, s. 183.

¹⁷ Jan Paweł II, *Homilie. Wybór*, Warszawa 2005.

S. Hessena¹⁸ i S. Kunowskiego¹⁹ – wychowanie duchowe, a J. Tischnera²⁰ i A. Solaka²¹ – etyka chrześcijańska.

Relacje między wartościami ziemskimi i dostępnymi człowiekowi a ideami ilustruje rys. 1, które – zdaniem T. Nowackiego²² – może posłużyć za punkt wyjścia podziału wartości, według kryterium bodźców, a ściślej ich przynależności do czterech sfer.

Rys. 1. Sfery wartości według kryterium rodzaju bodźców²³

Warstwa pierwsza, czyli biologiczna (zob. rys. 1) wyrażona stosunkiem człowieka do bodźców to biologiczna potrzeba, która ilustruje stopień jej zaspokojenia wartościami użytkowymi i utylitarnymi, takimi jak pożywienie, pieniądze, cenne przedmioty, przydatne np. na wymianę.

¹⁸ S.C. Hessen, *Podstawy pedagogiki...*

¹⁹ S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Lublin 1993, 1996.

²⁰ J. Tischner, *Etyka Solidarności*, Kraków 1981.

²¹ A. Solak, *Człowiek i jego wychowanie. Zagadnienia wybrane*, Tarnów 2001.

²² T. Nowacki, *Postawy i wartości...*, s. 185.

²³ Za: T. Nowacki, *Postawy i wartości...*, s. 185.

Warstwa druga obejmuje wartości psychiczne, takie jak np. przeżycia, radość, smutek, zadowolenie, wzniosłość itp.

Wreszcie trzecia warstwa skupia wartości społeczne, wśród których mieszczą się obyczaje, kultura danej społeczności, jej prawo itp.

Owe warstwy dopełnia sfera duchowa wartości, których charakter wykracza poza wymienione trzy sfery wartości, dają one radość człowiekowi, pozwalają lepiej i łatwiej znosić trudy życia i nadawać mu sens.

Jak pisze T. Nowacki²⁴: „wartości każdej ze sfer nie są oddzielone nieprzeknioną linią, lecz wręcz przeciwnie – oddziałują na siebie wzajemnie”²⁵, podlegając nieustannym zmianom, wzmacniając istniejące wartości lub przesuując je na rozmaitych skalach.

Jakie zatem wartości są cenne dla człowieka? Czy będą to wartości realne, autoteliczne i co do nich się zalicza, czy też wartości absolutne, uniwersalne i co z kolei tworzy ów świat wartości?

Odpowiedź na powyższe pytania wiedzie do ich typologii, wśród których istotne miejsce przypada wartościom autotelicznym. Są nimi człowiek, nauka, praca oraz prawa moralne. One same w sobie są wartością, czego dowodzą poglądy m.in. M. Gołaszewskiej, personalistów z osobą Jana Pawła II (1920–2005) i J. Tischnera (1931–2002), a także pedagogów: K. Denka²⁶ i J. Półturzyckiego²⁷, w tym pedagogów pracy: T. Nowackiego²⁸ i Z. Wiatrowskiego²⁹.

Można zatem postawić tezę, że wartości powstawały wraz ze światem. One sprawiły, że człowiek zaczął dostrzegać nie tylko piękno i grozę przyrody, ale również jej użyteczność i potrzebę uczenia się pewnych zachowań i czynności. One pozwalały korzystać człowiekowi z dóbr przyrody i umożliwiały mu przetrwanie. Obcowanie pracownika z przyrodą pozwoliło dostrzec Platonowi (427–347 p.n.e.) również te jej walory, istotne dla człowieka, które określił mianem wartości i uznał je nie tylko za podstawowe dla człowieka, ale uniwersalne. Stały się one podstawą do tworzenia różnych zbiorów wartości, np.: 1) witalnych identyfikowanych z życiem, zdrowiem; 2) poznawczych utożsamianych z prawdą, prostotą, teorią, sądem; 3) estetycznych kojarzonych z brzydotą, ekspresją, fantastycznością, komizmem, łatwością, patosem, poetycznością itp.; 4) moralnych, których odpowiednikami mogą być m.in.: bezinteresowność, dobro, godność, miłosierdzie,

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże, s. 184.

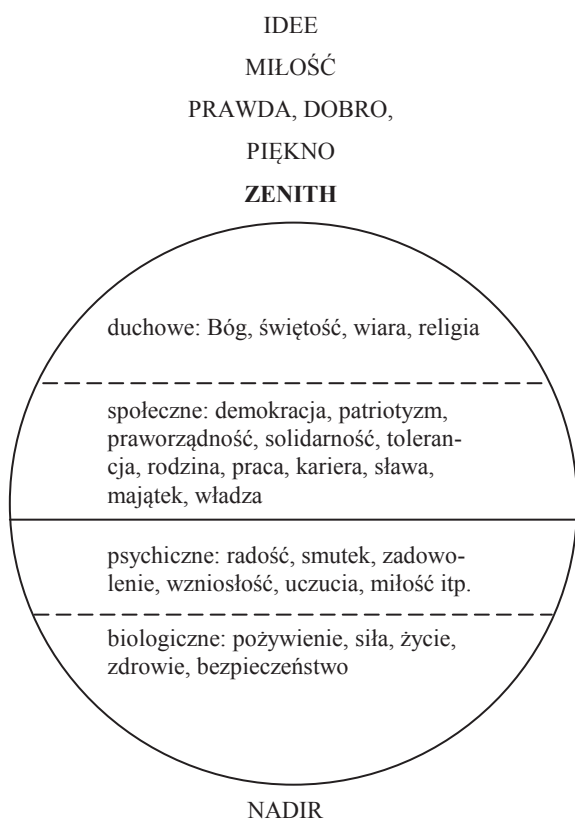
²⁶ K. Denek, *Wartości i cele edukacji szkolnej...*

²⁷ J. Półturzycki, *Dydaktyka dla nauczycieli...*

²⁸ T. Nowacki, *Leksykon pedagogiki pracy*, Radom 2004; tenże, *Postawy i wartości...*; tenże, *Wartości w andragogice* [w:] *Stan i perspektywy refleksji nad edukacją dorosłych*, red. T. Aleksander, D. Barwińska, Kraków–Radom 2007; tenże, *Praca ludzka*, Radom 2008.

²⁹ Z. Wiatrowski, *Podstawy pedagogiki pracy*, Bydgoszcz, Włocławek 1994, 2000, 2004.

odpowiedzialność, ofiarność, szlachetność, szczerść, zrozumienie, użyteczność, uczciwość itp.; 5) hedonistycznych kojarzonych z przyjemnościami zabawy, rozrywką, wypoczynkiem, seksem itp.; 6) religijnych kojarzonych z Bogiem, dekalogiem, świętością³⁰.

Rys. 2. Opis warstw wartości według wyodrębnionego przez T. Nowackiego³¹ kryterium rodzajów bodźca zbierania wartości (z własną modyfikacją)³²

W obliczu różnych typologii zasadne staje się ponowienie pytania o grupy wartości i ich cenność dla człowieka oraz miejsce ich kształtowania. Odpowiedzi na powyższe pytania dostarczają typologie m.in. E. Sprangera (1882–1963), W. Tatarkiewicza (1886–1980), M. Schelera (1874–1928), R. Ingardena (1893–1970), J. Tischnera (1931–2002) czy T. Kotarbińskiego (1901–1984), Jana Pawła II

³⁰ K. Kotłowski, *Filozofia wartości a zadania pedagogiki*, Wrocław 1968, s. 50–54.

³¹ T. Nowacki, *Postawy i wartości...*

³² Por. B. Baraniak, *Współczesna pedagogika pracy*, Warszawa 2010.

(1920–2005), K. Popielskiego³³, a także A. Solaka³⁴, którzy uważają, że by wartości mogły zaistnieć w człowieku, musi się on na nie otworzyć i je zaakceptować: „na nich kształtują się cechy właściwości i zachowania człowieka, sposób życia. Ich typologie wartości nie tylko mieszczą się w ramach podziału wartości wg rodzaju bodźców”³⁵, ale pozwalają opisać każdą z warstw różnymi wartościami (zob. rys. 2).

Jak już wspomniano, kryterium tworzenia rozmaitych typologii wartości stały się prawda, dobro i piękno, które traktuje się jako byty wzorcowe, co oznacza, że najwyższy ich poziom znajduje się poza zasięgiem ludzkiego życia i działania, ponieważ człowiek nigdy w pełni ich nie osiągnie, tj. „nie pozna pełnej i całkowitej prawdy o sobie i świecie”, „nie osiągnie pełni dobra, bo każde z nich skażone jest częstką zła” oraz „nigdy nie ujrzy piękna pełnego, bez skazy”³⁶ bytując na ziemi.

Dążenie do powyższych wartości to zadanie człowieka wyrażone powinnością, czyli potrzebą ich poznawania i kształtowania oraz rozumienia ich roli i znaczenia dla człowieczeństwa. Wyraża go aspekt świadomościowy, dzięki któremu człowiek dokonuje wyborów między dobrem a złem, prawdą a fałszem oraz pięknem a brzydotą w przeświadczeniu, że „dobro chroni przed czynami niegodnymi [...] prawda przed zakłamaniem”, wydając owoc w postaci dobra i prawdy³⁷. On daje radość człowiekowi, pozwala cieszyć się poprzez dostrzeganie jego piękna. Uniwersalny charakter wartości dowodzi, że są one istotnym składnikiem świata ludzkiego, człowiek musi wytworzyć warunki do ich zaistnienia, ukazania i określenia ich znaczenia. Jednym z takich warunków jest wykonywanie określonych czynności, istotnych dla teorii pedagogiki pracy, której ważnym elementem są kwalifikacje człowieka.

Zatem, jakie są związki wartości z pracą? W odpowiedzi na powyższe pytanie stwierdzić należy, że stanowią kryterium wartościowania pracy.

2. Wartościowanie pracy

Wyodrębnione przez Platona trzy wartości: prawda, dobro i piękno nazwane zostały wartościami uniwersalnymi, są one bowiem podstawą różnych innych typologii. Zasadne jest pytanie, czy one również odnoszą się do pracy człowieka i jak oddziałują na niego, pracę oraz jej wytwór?

³³ K. Popielski (red.), *Człowiek – wartości – sens*, Lublin 1996, s. 71–73.

³⁴ A. Solak, *Człowiek i jego wychowanie*, Tarnów 2003; tenże, *Wychowanie i praca. Studium współzależności*, Tarnów 2003.

³⁵ T. Nowacki, *Postawy i wartości...*

³⁶ K. Denek, *Wartości i cele edukacji szkolnej...*, s. 19.

³⁷ A. Anzenbacher, *Wprowadzenie do filozofii*, Kraków 1987.

Odpowiedzi na powyższe pytania dostarcza charakterystyka pracy opisana takimi przymiotami, jak np.: praca sensowna, użyteczna, odpowiedzialna, potrzebna, dokładna, szanowana, dostosowana do możliwości człowieka, oszczędna, punktualna, sumienna, dobra, rozwijająca, dowartościowująca, samorealizująca, godna, urzeczywistniająca itp.

Powyższe przymioty pracy wyznaczają zadania dla człowieka, który chcąc wytworzyć dobry, piękny, użyteczny i wciąż poszukiwany produkt musi:

- 1) mieć przeświadczenie o sensie pracy w wymiarze osobistym oraz społecznym. Pozwólą one na wykorzystanie posiadanego potencjału intelektualno-sprawnościowego w podejmowaniu decyzji zgodnych z wymaganiami procesu technologicznego, co do ilości i jakości stosowanych surowców i materiałów pomocniczych, do wytworzenia jednostki produktu dobrej jakości oraz społecznie pożądanej. Owo podejście do pracy uczyni ją **wolną, odpowiedzialną, oszczędną, a także oczekiwaną i społecznie pożądaną**;
- 2) wypełniać normatyw produkcji wyrażony ilością i jakością zastosowanych surowców oraz materiałów pomocniczych, a także efektywnym wykorzystaniem czasu pracy, co będzie możliwe dzięki właściwemu stosunkowi do pracy, wyrażonemu **sumiennością w pracy** oraz **poczuciem przydatności pracownika**;
- 3) chcieć wytworzyć produkt odpowiadający cechom opisanym we właściwej normie przedmiotowej, dzięki czemu powstanie produkt **dobry, piękny, społecznie pożądaný, użyteczny**;
- 4) podejmować inicjatywy usprawniające pracę, przez co stanie się ona **rozwijająca, dowartościowująca, urzeczywistniająca, sensowna i godna człowieka** oraz będzie odbywać się w bardziej **przyjaznych i bezpiecznych** warunkach;
- 5) być przekonany o społecznej przydatności wytwarzanych produktów, przez co praca uznana zostanie za **społecznie pożądaną, sensowną, użyteczną itp.**

Wartościowy kontekst procesu pracy dominującą rolę przypisuje człowiekowi (zob. rys. 3), którego postawa i stosunek do pracy pozwala ją postrzegać jako godną, wolną i odpowiedzialną, a przez to dobrą, rzetelną, sumienną, mądrą, twórczą, poszukującą, rozwijającą, dowartościowującą, społecznie pożądaną i oczekiwaną.

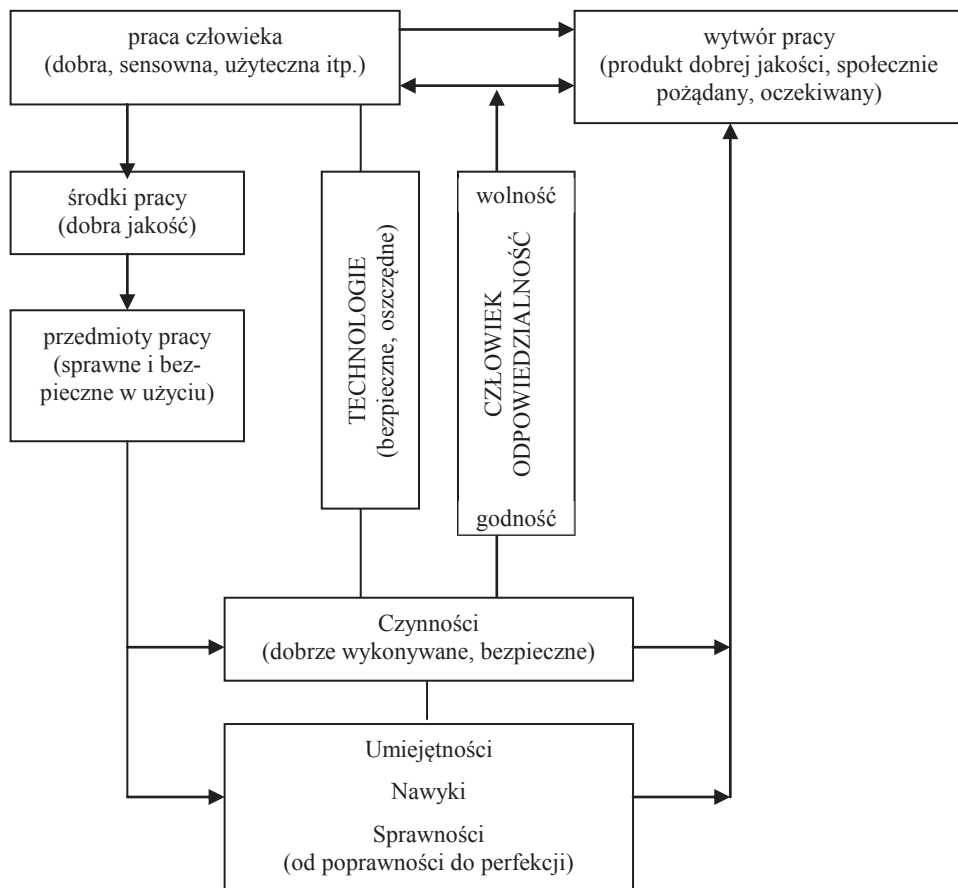
Pozostające w nurcie wartości twierdzenia: „Człowiek wartością najwyższą” i „Praca miernikiem wartości człowieka”³⁸ wyznaczają prymat człowieka nad otoczeniem i wszelką działalnością³⁹, w tym pracą (por. rys. 3).

Człowiek poprzez wolne wybory pozyskuje godne jemu wykształcenie, dzięki któremu podejmuje kolejne, wolne decyzje co do miejsca pracy. Wówczas w niej dzięki odpowiedzialnemu działaniu wpływa na jakość, efektywność,

³⁸ Z. Wiatrowski, *Praca w zbiorach wartości pracujących...*

³⁹ M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej*, Lublin 2000, s. 155.

przebieg i produkcję użytecznych i społecznie pożądanych wytworów, zgodnych z normą, modą i trendami rozwojowymi. Wymogi te podkreślają dominującą rolę człowieka we wszelkiej działalności, która zawsze pozostaje wtórna, ponieważ stanowi następstwo myśli, które czynią go twórcą.

Rys. 3. Człowiek i proces pracy w konstelacji wartości
(model własny)⁴⁰

Zakończenie

Podjęte rozważania dowodzą, że praca to nie tylko jedna z podstawowych kategorii pojęciowych pedagogiki pracy, ale również jako wartość istotna dla

⁴⁰ B. Baraniak, *Współczesna pedagogika pracy...*; por. także M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej...*, s. 155.

procesu edukacji, ale przede wszystkim człowieka. Pracę człowiek postrzega jako wartość nie tylko samą w sobie, ale źródło innej wartości. Wyrażają je efekty pracy człowieka będące źródłem dobra dla innych. Kolejny wymiar wartości pracy to jej zmienność i potrzeba jej celem zaspokajania coraz wyższych potrzeb człowieka. Te ostatnie stają się impulsem dla projektantów, twórców starających się sprostać oczekiwaniom społecznym, których konsekwencją stają się coraz lepsze wytwory pracy, poprawiają się jej warunki, nadając pracy nowe, bardziej wartościowe oblicze, które wymaga innego, często nowego przygotowania, a tym samym doskonalenia zawodowego wyrażonego potrzebą dążenia do mistrzostwa, którego wartością jest idea i potrzeba jej osiągnięcia przez człowieka. One – człowiek, praca i idea – wyjaśnia uniwersalistyczny ich sens opisany aksjologicznymi twierdzeniami, według których: „Praca jest miernikiem wartości człowieka”, natomiast „Człowiek wartością najwyższą”⁴¹.

Bibliografia

- Anzenbacher A., *Wprowadzenie do filozofii*, Kraków 1987.
Baraniak B., *Współczesna pedagogika pracy*, Warszawa 2010.
Denek K., *Wartości i cele edukacji szkolnej*, Poznań 1994.
Furmanek W., *Podstawy edukacji technicznej*, Rzeszów 2000.
Furmanek W., *Zarys humanistycznej teorii pracy*, Warszawa 2006.
Hessen S.C., *Podstawy pedagogiki*, Warszawa 1931.
Ingarden R., *Księżeczka o człowieku*, Kraków 1987.
Jan Paweł II, *Homilie. Wybór*, Warszawa 1999, 2005.
Jan Paweł II, *Laborem exercens*. Encyklika Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, wyd. II, Kraków 1996.
Kotłowski K., *Filozofia wartości a zadania pedagogiki*, Wrocław 1968.
Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Lublin 1993, 1996.
Lewowicki T., *Humanista i idee humanizmu spełnione w pedagogice pracy* [w:] *Pedagogika pracy w kontekście integracji europejskiej*, red. H. Bednarczyk, U. Jeruszka, Z. Wiatrowski, Warszawa 2003.
Marianiński J., Zdunkiewicz W., *Wprowadzenie do socjologii moralności*, Lublin 1991.
Moskwa J., *Prorok i polityk*, Warszawa 2003.
Nowacki T., *Leksykon pedagogiki pracy*, Radom 2004.
Nowacki T., *Postawy i wartości* [w:] *Edukacja nauczycieli wobec przemian szkoły*, red. E. Laska, Rzeszów 2006.
Nowacki T., *Praca ludzka*, Radom 2008.
Nowacki T., *Wartości w andragogice* [w:] *Stan i perspektywy refleksji na edukację dorosłych*, red. T. Aleksander, D. Barwińska, Kraków–Radom 2007.
Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej*, Lublin 2000.
Popielski K. (red.), *Człowiek – wartości – sens*, Lublin 1996.
Półturzycki J., *Dydaktyka dla nauczycieli*, Warszawa 1996.

⁴¹ Z. Wiatrowski, *Praca w zbiorach wartości pracujących...*, s. 176.

Solak A., *Człowiek i jego wychowanie*, Tarnów 2003.

Solak A., *Wychowanie i praca. Studium współzależności*, Tarnów 2003.

Słownik wyrazów obcych, Warszawa 1994.

Tischner J., *Etyka Solidarności*, Kraków 1981.

Wiatrowski Z., *Podstawy pedagogiki pracy*, Bydgoszcz, Włocławek 1994, 2000, 2004.

Wiatrowski Z., *Praca w zbiorach wartości pracujących, bezrobotnych i młodzieży szkolnej*, Włocławek 2004.

Ziemiński Z., *O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa moralnego*, Poznań 1993.